

LOCUȚIUNILE: TIPURI STRUCTURALE ȘI NATURĂ SEMANTICĂ

Maria Laura RUS

Abstract

The article wants to debate on some peculiar structural and semantic aspects of idioms, verbal phrases, noun phrases, adjectival phrases etc. We shall analyze some examples in order to underline the different semantic values of some structures that contain, for instance, the same noun / adjective / verb (de nimic, pe nimic etc.). We shall also talk about different structural patterns and the frequency of some lexical-grammatical classes as constitutive units of such phrases.

Pornim în demersul nostru de la afirmația lui Ferdinand de Saussure, conform căruia „De regulă, nu vorbim prin semne izolate, ci prin grupuri de semne, prin mase organizate ce sunt ele însele semne”¹. Acest proces presupune intervenția diferitelor mijloace pe care ni le oferă limba pentru a spori expresivitatea unei comunicări. Limba în sine nu poate recurge numai la unități singulare, sintetice, ci și la unități mai complexe, analitice, care se formează bineînțeles tot pe baza celor anterioare. Acestea din urmă dovedesc caracterul idiomatic al unei limbi, în cazul nostru al limbii române.

Vom trata în lucrarea de față acele unități complexe cunoscute sub denumirea de locuțiuni. Dintre unitățile sistemului lexical, cele alcătuite din mai multe lexeme se impun în special prin individualitate sporită, prin capacitatea de a exprima mult mai expresiv anumite idei, gânduri. Lumea este înțeleasă și gândită de om prin intermediul limbajului, iar viziunea sa asupra lumii este determinată de limbaj. O astfel de viziune este perceptibilă în toate unitățile limbii, dar, credem noi, este mult mai evidentă în conținutul celor complexe, care individualizează o limbă între celelalte.

Trăsătura formală care deosebește în principal locuțiunile de cuvintele propriu-zise, simple este structura lor, având în vedere că, așa cum s-a menționat deja, primele sunt alcătuite din cel puțin două unități lexicale. Remarcăm astfel criteriul pe baza căruia lingviștii evidențiază în cadrul substantivelor și locuțiunile substantivale (pe lângă substantivele simple și compuse), în cadrul adjectivelor și locuțiunile adjectivale, în cadrul verbelor, locuțiunile verbale ș.a.m.d. (criteriul structurii fonetico-lexicale a unităților ce reprezintă partea de vorbire dată).

Se cunoaște faptul că locuțiunile iau naștere în vorbire conform unor modele structurale. Menționăm câteva situații, cele mai productive, urmând apoi a discuta despre componența unora dintre ele. Dacă avem în vedere locuțiunile substantivale, tipurile vor fi:

substantiv + substantiv: *aducere-aminte*;

substantiv + prepoziție + substantiv: *păreră de rău*;

substantiv + conjuncție + substantiv: *verzi și uscate*.

La locuțiunile adjectivale observăm lipsa din structură a adjectivului:

prepoziție + substantiv: (om) *de geniu*;

prepoziție + substantiv + determinat: (om) *la locul lui*;

substantiv + prepoziție + substantiv: (oameni) *fel de fel*;

pronume nehotărât + conjuncție + pronume nehotărât: (oameni) *unul și unul*.

Locuțiunile pronominale sunt puține la număr și conțin obligatoriu pronume: *cine știe cine, cine știe ce*.

Cele mai multe tipuri structurale se regăsesc în cadrul locuțiunilor verbale; menționăm o parte dintre acestea:

verb + substantiv: *a duce dorul*, *a spăla putina*;
verb + pronume + substantiv: *a o lăsa baltă*;
verb + pronume + prepoziție + substantiv: *a o pune de mămăligă*, *a o lua la fugă*;
verb + pronume + adverb: *a o lua rașna*.

Locuțiunile adverbiale:

prepoziție + substantiv: *fără îndoială*;
prepoziție + participiu: *pe nemâncate*;
prepoziție + substantiv + prepoziție + substantiv: *din fir a păr*;
prepoziție + adverb: *pe îndelete*.

Locuțiunile conjuncționale:

prepoziție + adverb + conjuncție: *de îndată ce*;
prepoziție + pronume + conjuncție: *cu toate că*;
prepoziție + conjuncție + conjuncție: *ca și cum*;
prepoziție + adverb: *de parcă*.

Locuțiuni prepoziționale:

prepoziție + substantiv articulat: *din cauza*, *din pricina*;
prepoziție + substantiv + prepoziție: *în caz de*;
prepoziție + adverb + prepoziție: *în afară de*;
substantiv + prepoziție: *față de*;
adverb + prepoziție: *departe de*, *afară de*.

Interesant de remarcat este faptul că, deși fac parte din același tip structural și mai mult, au aceeași componență, unele locuțiuni au sensuri diferite, datorate posibilităților combinatorii diferite sau schimbării unei categorii gramaticale a unităților componente. Astfel, în cazul unor locuțiuni verbale, vorbim de diferențieri semantice datorate determinării hotărâte sau nehotărâte a substantivului care face parte din componența locuțiunii în cauză. Exemplificăm prin:

a lua parte – „a participa” / *a lua partea* – „a apăra”
a face impresie – „a impresiona” / *a face impresia* – „a părea”

Posibilitățile combinatorii pot determina, așa cum am precizat deja, chiar tipul locuțiunii. Un tip structural precum „prepoziție + pronume negativ” se poate încadra atât unei locuțiuni adjectivale (1), dacă însoțește un substantiv, redând, evident, o calitate a acestuia, cât și unei locuțiuni adverbiale (2) dacă se va combina cu un verb. Trebuie să menționăm că vorbim în aceste cazuri și de componente prepoziționale diferite.

(1) Mi s-a spus că este un om *de nimic*.

(2) Mi-a dat echipamentul *pe nimic*. sau Situația nu se schimbase *cu nimic*.

După cum s-a putut observa din tipurile prezentate mai sus, în structura locuțiunilor elementele componente pot fi atât cuvinte flexibile, cât și neflexibile, cuvinte autosemantice, cât și sinsemantice (prepoziții, conjuncții). De altfel, orice clasă lexico-gramaticală poate deveni o potențială componentă a unei locuțiuni. Trebuie ținut cont însă de faptul că într-o locuțiune verbală, verbul este o componentă obligatorie, tot așa cum o prepoziție sau o conjuncție sunt unități obligatorii în cadrul locuțiunilor prepoziționale, respectiv conjuncționale. Celelalte locuțiuni nu impun prezența în componența lor a clasei lexico-gramaticale pe care o reprezintă. Așa avem, de exemplu:

o nu știu cine (locuțiune substantivală)

de la mic la mare (locuțiune pronominală)

(stare) *de plâns* (locuțiune adjectivală)

în mare (locuțiune adverbială)

În privința proporției cantitative a diverselor clase lexico-gramaticale, trebuie să constatăm că substantivul și prepoziția sunt cele mai frecvent folosite. Faptul se explică, de exemplu în cazul substantivului, prin reprezentarea cantitativă foarte bună în sistemul limbii,

prin caracterul maleabil sporit (ca urmare a categoriilor gramaticale), prin valorile diverse pe care le poate exprima. Astfel, putem explica prezența acestei clase în cadrul locuțiunilor adverbiale, alături de prepoziții, prin valorile temporale, modale, cantitative etc. (*în zori, cu binele, cu carul*). La rândul ei, prepoziția joacă un rol fundamental în structura diverselor locuțiuni, asigurând coeziunea componentelor; practic, ea face parte din locuțiuni de toate tipurile. Limba română poate crea locuțiuni, în special adjectivale și adverbiale, potențial, de la orice cuvânt, și aceasta tocmai prin intermediul prepoziției, care este un mijloc eficient și foarte răspândit de exprimare a raporturilor dintre cuvinte în limba noastră. Și tot datorită prepoziției pot apărea locuțiuni, prin conversiune de la alte locuțiuni existente deja în limbă (locuțiune verbală => locuțiune substantivală: *a lua măsuri => luare de măsuri*).

Din punct de vedere cantitativ, locuțiunile verbale ocupă primul loc în sistemul limbii². Situația nici nu putea fi alta, din moment ce verbul este o clasă lexico-gramaticală complexă „cu un inventar extrem de bogat și deschis, distingându-se, în raport cu alte părți de vorbire, prin mai multe trăsături”³; acesta asociază „într-un grad maxim de complementaritate, funcția denominativă a limbii, proprie unității fundamentale de la nivel lexical: cuvântul și funcția predicțională, proprie unității fundamentale de la nivel sintactic: enunțul”⁴.

Cum se explică totuși faptul că locuțiunile substantivale ocupă un loc atât de jos din același punct de vedere cantitativ, având în vedere că substantivele întrec verbele ca număr⁵? Slaba lor reprezentare se datorează în principal caracteristicii semantice de bază a substantivului: aceea de a denumi clase de obiecte; astfel, stricta raportare obiectuală a locuțiunilor substantivale limitează extinderea lor. În plus, numărul substantivelor compuse este destul de mare, acoperind o arie largă de noțiuni (spre deosebire de verbele compuse, destul de reduse cantitativ). De altfel, majoritatea locuțiunilor substantivale provin din conversiunea unor locuțiuni verbale (*a-și aduce aminte => aducere aminte*); important de menționat este însă că nu putem generaliza: nu orice locuțiune verbală poate da naștere unei locuțiuni substantivale. Frecvente sunt cele care provin din acțiuni sau stări (*a-i părea rău => părere de rău*) și mai puține cele care sunt nume de agent (*băgător de seamă*).

În continuare dorim să ne oprim puțin la locuțiunile pronominale, destul de puțin menționate în literatura de specialitate. Tipurile structurale productive sunt și ele reduse, după cum s-a putut observa mai sus; putem completa cu „adverb + verb + pronume relativ” (*mai știu ce*) sau „pronume relativ + adverb + prepoziție + pronume relativ” (*care mai de care*). Caracterul de clasă închisă a pronomelui explică numărul redus al locuțiunilor pronominale („natura predominant gramaticală”, „specificitatea sub aspect semantic”⁶).

Odată făcute considerațiile referitoare la structura componentială a locuțiunilor, dorim a ne îndrepta atenția asupra naturii semantice a acestor structuri, detaliind și unele informații deja aduse în discuție mai sus.

Semnificația este conținutul dat printr-o anume limbă, spunea Coșeriu. Astfel, luând spre analiză locuțiunea verbală *a da seamă*, vom constata următoarele semnificații „a se justifica”; „a declara, a raporta, a anunța, a comunica”⁷; la fel în cazul locuțiunii adverbiale *de-a valma*: „împreună, laolaltă”, „în dezordine, în neorânduială”⁸. Aceste semnificații sunt cunoscute vorbitorilor unei limbi sau cel puțin ar trebui să existe în conștiința lor. Însă pentru un străin, care cunoaște superficial limba, îmbinările date pot avea o singură semnificație sau pot să nu semnifice nimic (mai ales dacă avem în vedere acele locuțiuni care au în componența lor elemente precum *aminte, valma, berbeleac* etc.).

Limbajul este ansamblul de semne care servește la comunicarea interumană. În acest proces de transmitere a unui mesaj, vorbitorul actualizează numai anumite semnificații ale locuțiunii. Astfel, dacă în limba română locuțiunea *a se duce pe capcă* are două semnificații: „a se distruge, a se pierde (despre obiecte)” și „a o încurca, a o păți (despre oameni)”, vorbitorul va selecta, în funcție de intenția sa comunicativă de moment, una sau alta dintre aceste semnificații.

Ajutat de o serie de factori precum contextul, intonația etc., vorbitorul va putea să imprime comunicării sale diverse „nuanțe”: ironie, glumă, regret etc.

O altă caracteristică semantică ce trebuie avută în vedere este compatibilitatea semantică a elementelor constitutive ale locuțiunilor. Aceasta are un rol de seamă întrucât un cuvânt nu poate intra în relații cu orice tip de unități. Pentru ca o locuțiune să ia naștere, este nevoie de cel puțin o trăsătură comună (un sem comun). Astfel, cuvântul „a scăpa” cere cu necesitate prezența unui organ al corpului omenesc, putându-se asocia cu ușurință unor unități precum „ochi” sau „mână” și constituindu-se cu ajutorul prepoziției „din” în locuțiuni verbale precum: *a scăpa din ochi*, *a scăpa din mână*. La fel avem *a scoate la iveală* (ideea de „apariție” implicată de componentul verbal și de cel substantival), *a-și spune cuvântul* („comunicare”) etc.

Chiar și atunci când în componența unei locuțiuni apar termeni incompatibili semantic, antonimici, se poate constata în linii generale, un punct comun al acestora: *încolo și încoace*; *de ici, de colo* (locația); *de ieri, de alaltăieri* (temporal); *pe viață și pe moarte* (forme de mișcare a materiei) etc.

Se poate constata că atunci când două sau mai multe unități lexicale se folosesc adeseori împreună, între ele apare o așa-numită dependență semantică, realizată tocmai pe baza acestor semnificații ale lor, nicidecum pe baza noțiunilor exprimate de ele.

Revenind la nuanțele semantice pe care locuțiunile le pot exprima (așa cum am arătat mai sus în cazul locuțiunilor *a da seamă*, *de-a valma*, *a se duce pe copcă*), am dori să mai aducem niște exemplificări, nu înainte însă de a preciza că semnificațiile cuvintelor interacționează și se influențează reciproc, în procesul comunicării, contextul fiind definitoriu.

peste noapte - „în timpul nopții, noaptea”: Rămâi peste noapte la noi!

- „foarte repede, într-o clipă”: Unde-ai pomenit ca asemenea lucruri să se facă așa, peste noapte?

la pământ - „întins, culcat jos”: Toți soldații sunt la pământ.

- (fig.) „deprimat, deznădăjduit”: După cele întâmplate, era la pământ cu moralul.
- (fig.) „ruinat”: Industria e la pământ.

Putem vorbi chiar și de semnificații total diferite, antonimice:

de o șchioapă - „foarte mic”: Când eram de-o șchioapă, obișnuiam să ne jucăm împreună

- „foarte mare”: litere de o șchioapă

Însă, chiar dacă vorbim de o compatibilitate sau o dependență semantică a unităților constitutive ale unei locuțiuni, aceasta nu înseamnă că semnificațiile inițiale ale componentelor participă în egală măsură la conturarea semnificației generale a întregului. Vorbim de o „semnificație globală, rezultând din amalgamarea sensurilor, adeseori deviate, ale componentelor”⁹.

Chiar și o parte de vorbire neflexibilă, cum este prepoziția, poate contribui la semnificația generală a locuțiunii din care face parte. Acest „element lingvistic lipsit de sens lexical, dar cu o semantică a sa, particulară, poate să modifice – prin absența sau prezența ei, prin natura sa «semantic-funcțională» - înțelesul lexical al întregii locuțiuni: *a da seama* «a răspunde» (de, pentru...) / *a da în (pe) seamă* «a încredința»¹⁰. De altfel, se știe faptul că prepoziția are numeroase posibilități combinatorii. Ca element component al locuțiunilor ele se caracterizează printr-o frecvență înaltă care determină și caracterul ei polisemantic.

Vom încheia afirmând că orice limbă, în evoluția ei neîntreruptă, tinde în permanență să-și îmbogățească și să-și perfecționeze inventarul mijloacelor lexicale. În această privință este de necontestat faptul că paralelismul dintre realitatea existentă și denumirile folosite pentru aceasta este asigurat și de echivalentele locuționale ale cuvintelor. Urmărind nuanțele semantice ale acestor „asocieri de cuvinte” am putut constata că ele pot oferi o informație mai bogată decât oricare dintre componentele lor.

NOTE:

1. Ferdinand de Saussure, *Curs de lingvistică generală*, p. 139
2. situație valabilă, de altfel, nu numai pentru limba română
3. *Gramatica limbii române. I. Cuvântul*, p. 323
4. Dumitru Irimia, *Gramatica limbii române*, p. 151
5. „Substantivul este o clasă lexico-gramaticală deschisă, ce reprezintă aproximativ 50% din totalitatea cuvintelor limbii române” (*Gramatica limbii române. I. Cuvântul*, p. 61)
6. Dumitru Irimia, *op. cit.*, p. 96
7. cf. Alexandru Dobrescu (coord.), *Dicționar de expresii și locuțiuni românești*, p. 96
8. idem, p. 100
9. *Gramatica limbii române. I. Cuvântul*, p. 9
10. Dumitru Irimia, *op. cit.*, pp. 156-157

BIBLIOGRAFIE:

- Florica Dimitrescu, *Locuțiunile verbale în limba română*, Editura Academiei, București, 1958
- Alexandru Dobrescu, *Dicționar de expresii și locuțiuni românești*, Litera, Chișinău, 1997
- Stelian Dumistrăcel, *Până în pânzele albe: expresii românești*, Institutul European, Iași, 2001
- Dumitru Irimia, *Gramatica limbii române*, Polirom, Iași, 1997
- Ferdinand de Saussure, *Curs de lingvistică generală*, Editura Polirom, Iași, 1998
- Gramatica limbii române. I. Cuvântul*, Editura Academiei Române, București, 2005